

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

De sokkel van het standbeeld Quinten Matsijs te Antwerpen

Eindverslag van een toevalsvondst.

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

De sokkel van het standbeeld Quinten Matsijs te Antwerpen
Eindverslag van een toevalsvondst.

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 250

AUTEURS

Daan Celis, Femke Martens en Geert Vynckier

JAAR VAN UITGAVE

2023

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE

De graafmachine aan het werk om de archeologische resten beter te kunnen documenteren.

Copyright dienst archeologie, stad Antwerpen: Femke Martens

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding

4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.55465/ELO09627>

ISSN 1371-4678

D/2023/3241/055

////////////////////////////////////

DE SOKKEL VAN HET STANBEELD QUINTEN MATSIJS TE ANTWERPEN

Eindverslag van een toevalsvondst

////////////////////////////////////

DAAN CELIS, FEMKE MARTENS EN GEERT VYNCKIER

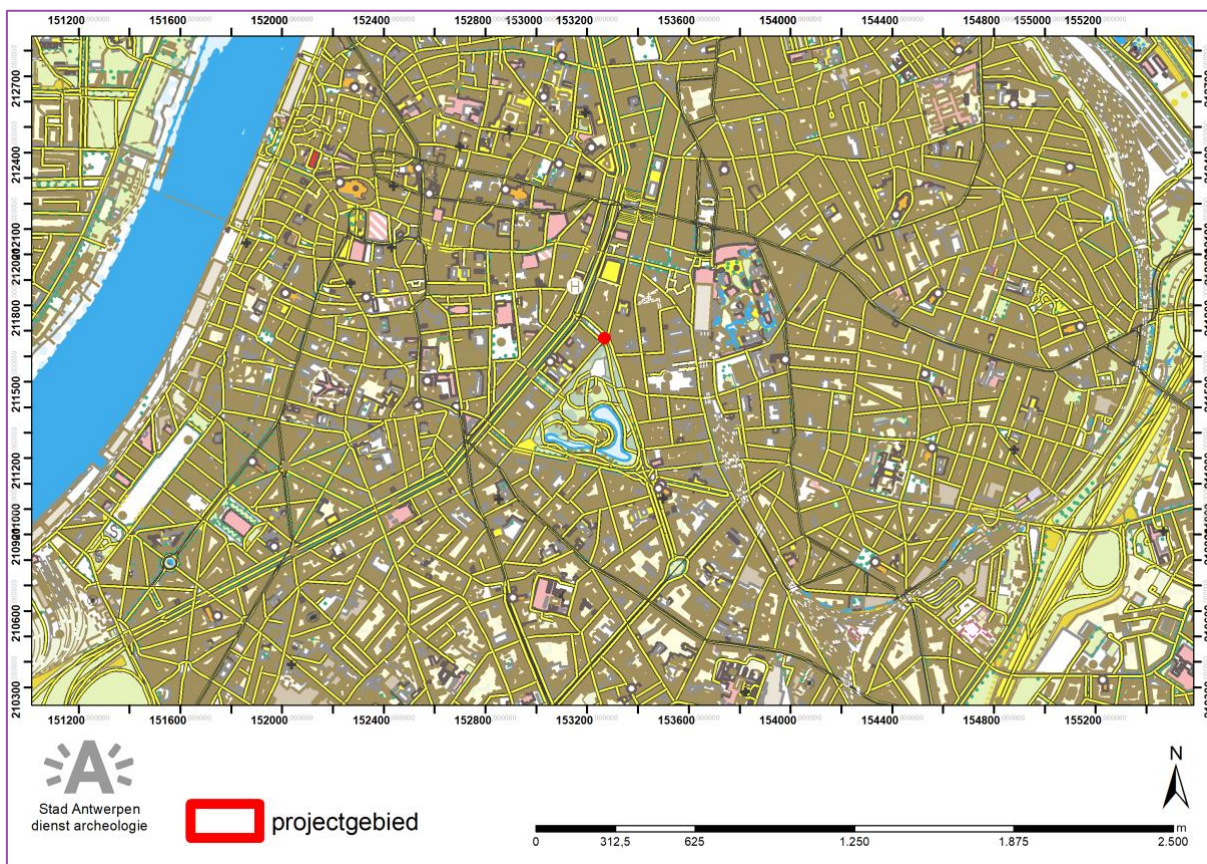
INHOUD

1	INLEIDING.....	5
2	ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT	7
3	DE ONDERZOEKSOPDRACHT.....	8
3.1	ALGEMENE BEPALINGEN	8
3.2	DE VRAAGSTELLING MET BETREKKING TOT DE ARCHEOLOGISCHE SITE	8
3.3	RANDVOORWAARDEN BIJ TOEVALSVONDSTEN.....	9
4	WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN DE OPGRAVING.....	10
5	AANPAK VERDER ONDERZOEK, ONDERZOEKSVRAGEN EN POTENTIEEL VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK	11
6	RELEVANTE VOORKENNIS EN RUIMERE CONTEXT	12
6.1	LANDSCHAPPELIJKE EN (CULTUUR)HISTORISCHE CONTEXT	12
6.2	HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE CONTEXT	12
7	BESCHRIJVING VAN DE SITE	22
7.1	BODEMKUNDIGE SITUATIE	22
7.2	SPOREN EN STRUCTUREN	22
7.3	VONDSTEN	25
7.3.1	METAAL	25
7.4	INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE	26
8	SAMENVATTING	27
9	BIBLIOGRAFIE	28
9.1	LITERATUUR	28
9.2	DIGITALE BRONNEN	28
9.3	FIGURENLIJST	29
10	BIJLAGEN	29
10.1	INVENTARIS VAN DE FOTO'S.....	29
10.2	LIJST VAN SPOREN	31
10.3	OVERZICHTSPLAN	32

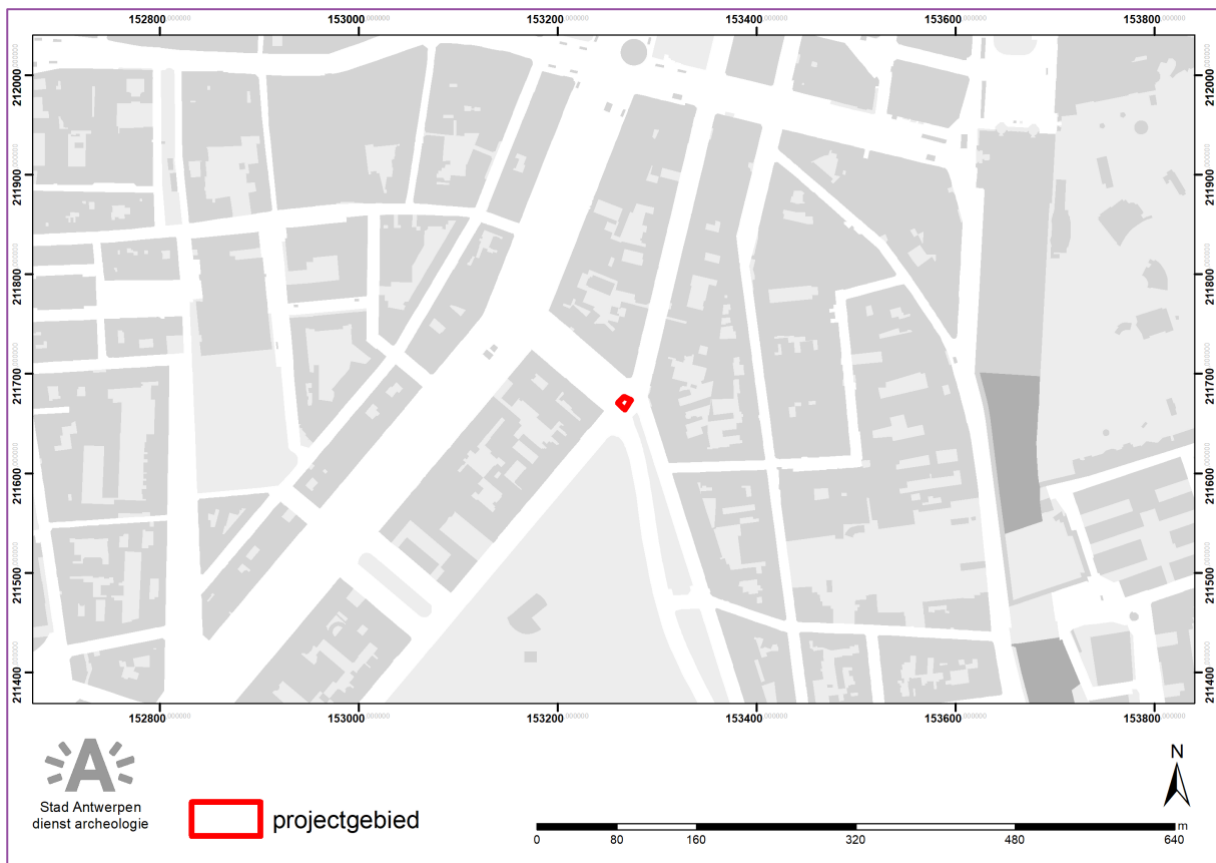
1 INLEIDING

Tijdens de graafwerken voor de heraanleg van zowel straat als riolering, werd op het kruispunt van de Quinten Matsijslei, de Rubenslei, de Quellinstraat en de Maria-Theresialei met het stadspark een bakstenen stervormige sokkel aangetroffen (fig. 1 en 2). De aannemer bracht op 01/09/2021 de dienst archeologie van de stad Antwerpen op de hoogte. Femke Martens en Daan Celis hebben nadien de waarde van de vondst ingeschat en contact opgenomen met het agentschap Onroerend Erfgoed. Gelijktijdig werd de melding van de toevalsvondst (ID 783) gemeld. De restanten konden onder de leiding van Geert Vynckier van het agentschap Onroerend Erfgoed door de stedelijke dienst worden gedocumenteerd (interne nummer Antwerpen A557). Door Isabelle Jansen werd voor de op te graven toevalsvondst (dossiernummer ID 9404) een projectcode voorzien (2021 I 18), met adres Quinten Matsijslei 3. De muren zouden moeten wijken voor de aanleg van een nieuw ontduddeld rioolsysteem. Het terreinwerk nam 1 dag in beslag en werd uiteindelijk op 02/09/2021 uitgevoerd. Op 06/09/2021 werd het landmeetkundig plan ontvangen van de aannemer. Nadien werd de toevalsvondst op 08/09/2021 officieel afgesloten.

Het onderzoeksgebied ligt aan de oostzijde van de stad, net buiten de 16de-eeuwse historische stadskern van Antwerpen, die samenvalt met de zone binnen de Spaanse Omwalling (en aansluitend bij de citadel). De bovenzijde van de aangetroffen funderingen lag op een hoogte van ca. 6,60 m TAW. Het huidige maaiveld rond 7,15 m TAW.

Figuur 1: Lokalisatie van de toevalsvondst op de topografische kaart (© AGIV, stad Antwerpen).

Figuur 2: Lokalisatie van de toevalsvondst op het GRB (© AGIV, stad Antwerpen).

Figuur 3: Toestand op het terrein op 02/09/2021 (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

2 ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT

Projectcode	2021 I 18
Naam en erkenningsnummer erkende archeoloog	Agentschap Onroerend Erfgoed (OE) OE/ERK/Archeoloog/2015/00001
Veldwerkleider	Femke Martens
Locatiegegevens van het onderzochte gebied	
Provincie	Antwerpen
Gemeente	Antwerpen
Deelgemeente	Antwerpen
Adres	Quinten Matsyslei 3 (openbaar domein
Toponiem	/
Boundingbox in Lambertcoördinaten (EPSG:31370)	<u>Punt1</u> : x: 153 269.6756, y: 211 669.8966 <u>Punt2</u> : x: 153 267.5139 y: 211 663.9922
Kadastrale informatie	publiek domein, Antwerpen, 8 ^{ste} afdeling, sectie H
Toevalsvondst	
Datum vondst	01/09/2021
Datum melding	01/09/2021 (ID 783)
Dossiernummer	ID 9404
Begin- en einddatum veldwerk	02/09/2021 tot 02/09/2021
Oppervlakte van het onderzoeksgebied	85 m ²

Leidinggevend archeoloog/ instantie	Geert Vynckier (agentschap Onroerend Erfgoed)
Terreinwerk	Kameran Abdulah Mahmud (dienst archeologie stad Antwerpen) Youssef Gasi Abdallah (dienst archeologie stad Antwerpen) Femke Martens (dienst archeologie, stad Antwerpen) Daan Celis (dienst archeologie, stad Antwerpen)
Opmetingen	voorzien door Willemen Infra
Aanmaak kaartmateriaal	Daan Celis (dienst archeologie, stad Antwerpen)
Tekenwerk, plannen en lay-out	Daan Celis (dienst archeologie, stad Antwerpen) Sylvia Mazereel (agentschap Onroerend Erfgoed)
Fotografie terrein	Femke Martens (dienst archeologie, stad Antwerpen)
Rapportage	Femke Martens (dienst archeologie, stad Antwerpen) Daan Celis (dienst archeologie, stad Antwerpen) Geert Vynckier (agentschap Onroerend Erfgoed)

3 DE ONDERZOEKSOPDRACHT

3.1 ALGEMENE BEPALINGEN

Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 vermeldt het volgende in verband met toevalsvondsten, onder Hoofdstuk 5. Archeologie – Onderafdeling 4. Toevalsvondsten:

Art. 5.1.4. Iedereen die, op een ander moment dan bij het uitvoeren van een archeologisch vooronderzoek, een archeologische opgraving of het gebruik van een metaaldetector, een roerend of onroerend goed vindt waarvan hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat het archeologische erfgoedwaarde heeft, is verplicht daarvan binnen drie dagen aangifte

te doen bij het agentschap. De Vlaamse Regering kan de nadere regels daarvoor bepalen. In voorkomend geval brengt het agentschap de zakelijkrechthouder en de gebruiker van de betrokken percelen, als ze niet de vinder zijn, en de gemeenten waar de vondsten worden gedaan ervan op de hoogte dat er vondsten zijn gedaan die vermoedelijk archeologische erfgoedwaarde hebben en wat de rechtsgevolgen daarvan zijn. De zakelijkrechthouder, de gebruiker en de vinder moeten tot de tiende dag na de aangifte:

1° de archeologische artefacten en hun vindplaats in onveranderde toestand bewaren;

2° de archeologische artefacten en hun context tegen beschadiging of vernieling beschermen;

3° de archeologische artefacten en hun context toegankelijk maken voor onderzoek door het agentschap.

De Vlaamse Regering kan de nadere regels daarvoor bepalen.

Na het onderzoek, vermeld in het derde lid, 3°, kan het agentschap de termijn van tien dagen inkorten of verlengen. Het agentschap brengt de zakelijkrechthouder en de gebruiker daarvan per beveiligde zending op de hoogte. Na het verstrijken van de termijn zijn de zakelijkrechthouder, de gebruiker en de vinder niet langer onderworpen aan het passiefbehoudsbeginsel voor archeologisch erfgoed voor wat betreft de gemelde vondst.

De Memorie van Toelichting van het Onroerenderfgoeddecreet vult aan:

Artikel 5.1.4. (...) De bij decreet opgelegde bewaarmogelijkheden blijven gedurende tien dagen van kracht. Gedurende deze periode beschikt de Vlaamse overheid over de nodige tijd om de noodzakelijke vaststellingen te doen of te laten doen op het terrein. De Vlaamse overheid werkt zoveel mogelijk samen met de betrokken onroerenderfgoedgemeente(n). Op basis van de terreinevaluatie kan de Vlaamse overheid de termijn van tien dagen verlengen of inkorten. Eventuele financiële tegemoetkomingen als gevolg van een termijnverlenging kunnen in uitvoeringsbesluiten worden behandeld (zoals bepaald in artikel 10.3.3). Omdat deze financiële tegemoetkomingen volledig voor rekening van de Vlaamse overheid zijn, is de Vlaamse administratie volledig voor het proces van toevalsvondsten bevoegd.

Het Onroerendergoedbesluit van de Vlaamse Regering van 16 mei 2014 betreffende de uitvoering van het Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013 (gewijzigd bij besluit van de Vlaamse Regering van 4 december 2015) vervolledigt als volgt:

Artikel 5.5.4. Met toepassing van artikel 5.1.4 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 en in afwijking van artikel 5.5.1 tot en met artikel 5.5.3 van dit besluit geldt voor archeologische vooronderzoeken met ingreep in de bodem en archeologische opgravingen die volgen op een toevalsvondst en uitgevoerd worden door het agentschap, een onmiddellijke toelating.

Een toevalsvondst dient steeds op korte termijn behandeld te worden. Hierdoor beperkt de onderzoeksoopdracht zich tot het evalueren van het bodemarchief en het *ex situ* bewaren van mogelijk archeologisch materiaal dat dreigt vernietigd te worden. Binnen de context van een toevalsvondst kan een voorafgaandelijk bureauonderzoek niet plaatsvinden. Dit bureauonderzoek dat de landschappelijke, bodemkundige, historische en archeologische voorkennis van de vindplaats verzamelt, is noodzakelijkerwijze na het terreinonderzoek gebeurd; de resultaten zijn in dit eindverslag opgenomen.

3.2 DE VRAAGSTELLING MET BETREKKING TOT DE ARCHEOLOGISCHE SITE

Aangezien het hier een toevalsvondst betreft, is een voorafgaande vraagstelling normaal niet aan de orde. Het doel van het onderzoek van een toevalsvondst beperkt zich tot inzicht te verkrijgen in de aard van de aangetroffen archeologische sporen en vondsten, hun datering en indien van toepassing hun relatie en fasering, alsook het *ex situ* bewaren van de vondsten die dreigen vernietigd te worden.

Uiteindelijk kunnen we aan de hand van het cartografisch en historisch onderzoek aangevuld met de archeologische gegevens op het terrein volgende onderzoeksvragen vooropstellen:

- Waartoe behoren deze bakstenen funderingsresten?
- Hoe oud is deze constructie?
- Behoren ze tot eenzelfde fase?
- Hoe werden deze funderingsresten opgebouwd?
- Kunnen deze waarnemingen gekoppeld worden aan wat uit geschreven, grafische, cartografische en fotografische bronnen is geweten over deze constructies?

3.3 RANDVOORWAARDEN BIJ TOEVALSVONDSTEN

De randvoorwaarden noodzakelijk voor het onderzoek van een toevalsvondst worden beschreven in artikel 5.1.4. van het Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013: *‘De zakelijkrechthouder, de gebruiker en de vinder moeten tot de tiende dag na de aangifte de archeologische artefacten en hun vindplaats in onveranderde toestand bewaren, de archeologische artefacten en hun context tegen beschadiging of vernieling beschermen, de archeologische artefacten en hun context toegankelijk maken voor onderzoek door het agentschap’.*

Figuur 4: De aanwezige graafmachine voerde enkele bijkomende graafwerken uit om de archeologische resten beter te kunnen documenteren (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

De graafwerken voor de ontubbeling van de riolering waren bij het melden van de toevallsvondst volop bezig en hadden reeds lokaal de resten verstoord. Door goede afspraken met de aannemer kon er eerst een korte interventie plaatsvinden op de locatie waar een steunbeer van de sokkel plaats moest ruimen voor de nieuwe riolering. De aannemer had voorafgaand eerst deze bovenkant vrijgelegd, om nadien zijn graafmachine kort ter beschikking te stellen om rondom de sokkel verder uitgravingen uit te voeren zodat planinformatie kon ingewonnen worden (fig. 4). Met behulp van twee veldtechnici werden nadien de restanten door de dienst archeologie van de stad Antwerpen opgeschoond en geregistreerd.

4 WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN DE OPGRAVING

Het onderzoek op de site is uitgevoerd door een team van de dienst archeologie van de stad Antwerpen (fig. 5), samengesteld uit Femke Martens, Daan Celis, Youssef Gasi Abdallah en Kameran Abdulah Mahmud. De opmetingen werden uitgevoerd door een landmeter van de aannemer Willemen Infra en verder verwerkt door de stedelijke dienst archeologie en archeologisch tekenaar (Sylvia Mazereel: agentschap Onroerend Erfgoed).

De opgravingstrategie bestond erin de aanwezige resten zo goed mogelijk zichtbaar te maken zodat deze konden onderzocht en beschreven worden. Slechts twee steunberen van het fundament zouden gesloopt worden voor de inplanting van de riolering, dit houdt ca. 2 m² van de 19 m²-grote funderingssokkel. Dit hield een gefaseerd onderzoek in waarbij eerst de twee muren die zouden gesloopt moeten worden, werden onderzocht. Nadien konden de werken deels worden aangevat en werd de gehele bovenkant van de sokkel opgeschoond (fig. 6) en landmeetkundig ingemeten. Er werd geen profiel geregistreerd aangezien deze zich allemaal in de aanleg sleuf van de fundering bevonden die bovendien gegraven werd in de demping van de gracht van de Spaanse Omwalling.

De funderingsrestanten konden dus deels niet *in situ* bewaard worden. Men brak deze volledig af na het beëindigen van de opgraving (fig. 6).

Figuur 5: Het opschonen van de funderingen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

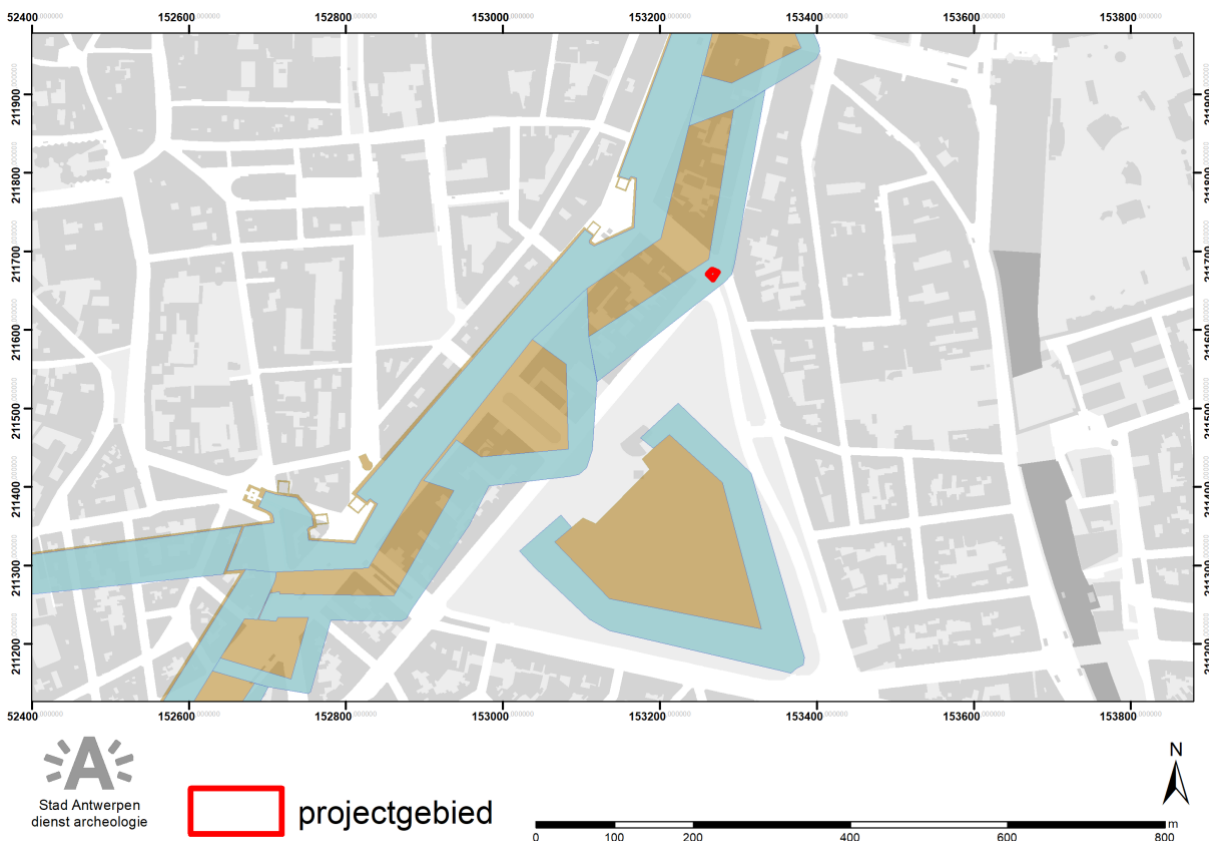

Figuur 6: De afbraak van de bakstenen fundering in functie van de geplande werken (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

6 RELEVANTE VOORKENNIS EN RUIMERE CONTEXT

6.1 LANDSCHAPPELIJKE EN (CULTUUR)HISTORISCHE CONTEXT

Het onderzochte gebied ligt in het oostelijke deel van Antwerpen in de zone tussen de voormalige Spaanse Omwalling en het Lunet Herentals. Het lunet lag net voor het Huidevettersbastion van de 16de-eeuwse Spaanse Omwalling (fig. 7). Het projectgebied lag op het kruispunt van de Quinten Matsijlslei, de Rubenslei, de Quellinstraat en de Maria-Theresialei met het stadspark. In totaal werd ongeveer 19 m² onderzocht. De top van de aangetroffen constructies bevond zich op een hoogte van ca. 6.60 m TAW.

Figuur 7: Het projectgebied aangeduid op de luchtfoto met er op geprojecteerd de Spaanse Omwalling en uitbreidingen (© dienst archeologie stad Antwerpen).

6.2 HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE CONTEXT

Gezien het een toevalsvondst betreft waarbij het historisch en archeologisch kader pas na het veldwerk kon worden onderzocht, beperkt onderstaand overzicht zich logischerwijze tot de historische en archeologische context relevant voor de vondst op zich.

De toevalsvondst bevindt zich op openbaar domein, op het kruispunt van vier straten, op een boogschuit van het Stadspark. Om de vondst te begrijpen wordt hieronder eerst een historische context gegeven.

Het projectgebied situeert zich in de 16de eeuw net buiten de historische stadskern. De 16de eeuw staat bekend als de Gouden Eeuw van Antwerpen. De metropool kende op economisch vlak wereldfaam maar was op vlak van vestingbouwkunde nog niet helemaal mee geëvolueerd. Door de militaire dreiging in de Nederlanden (o.l.v. Maarten van Rossum) en de slechte toestand van de

middeleeuwse omwalling werd door Karel V het plan opgevat om een nieuwe militaire, gebastioneerde omwalling aan te leggen. Deze nieuwe omwalling, genaamd de Spaanse Omwalling, werd gebouwd naar het plan van de Italiaanse ingenieur Donato Boni di Pellizuoli en werd in 1555 afgerond (fig. 8). Het ideaal van korte muren met torentjes en kantelen werd verlaten. De omwalling bestond uit vijfhoekige bastions met lange hoofdmuren ('courtines') ertussen. Het zuidelijke gedeelte van deze omwalling werd in een eerste fase gebouwd en afgewerkt. Om meer greep te krijgen op de Nederlanden werd in 1567 door Alva de bouw van een citadel ten zuiden van de stad aangevat. Met de Beeldenstorm (1566), de Spaanse furie (1576) en de val van Antwerpen na de overgave van de stad aan de hertog van Farnese (1584-1585) kwam een einde aan de Antwerpse Gouden Eeuw¹.

Figuur 8: Antverpia, stadsplan van Virgilius Bononiensis uit 1565, met aanduiding van het projectgebied in het paars (© Collectie stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus).

Ten westen van het projectgebied bevond zich het Huidevettersbastion, genoemd naar de ambacht van de huidevetters die aldaar gelokaliseerd waren. In eerste instantie werd de gracht afgeboord met een bakstenen contrescarp. Het Huidevettersbastion werd opgegraven tijdens de tweede fase van de heraanleg van de leien in 2016². De contrescarp werd in 2021-2022 geregistreerd als vondstmelding (eindverslag in opmaak).

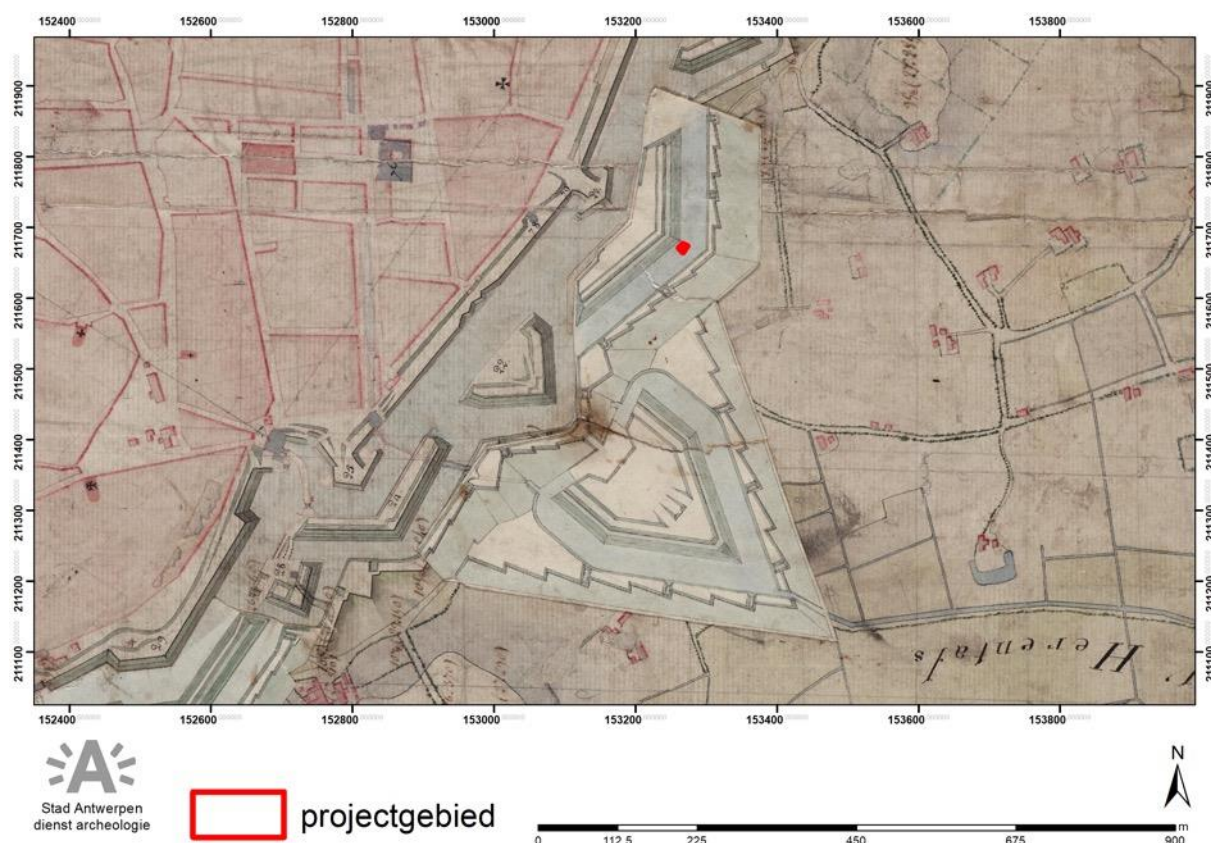
Bij aanvang van de 18de eeuw was de Spaanse Omwalling met haar kleine bastions en lange courtines niet meer *up to date*, voorwerken moesten de zwakte wegwerken. Begin 18de eeuw werden er dergelijke voorwerken ten noorden en zuiden gerealiseerd. In de Oostenrijkse periode wordt een ordonnantie voorzien door keizerin Maria Theresia op 6 maart 1771, waarbij de krijgsmachtbaarheid wordt opgelegd van 585 m vanaf de teen van het glacis. Deze schutruimte moest vrij en onbebouwd blijven. In 1792 vallen de Franse revolutionairen de Zuidelijke Nederlanden binnen en een jaar later zijn deze door de Fransen geannexeerd. Tussen 1792 en 1793 oordeelt de Franse genie dat de aardewerken zoals borstweringen en bedekte wegen van de Spaanse omwalling in slechte staat verkeren, hier wordt echter niets aan gedaan. Bij zijn bezoek aan Antwerpen op 19 tot 21 juli 1803 besluit Napoleon om Antwerpen uit te bouwen tot een marine- en wereldhaven. Tussen 1803 en 1806 ontstaan er verschillende plannen om de vesting te verbeteren. Pas tussen 1810-1814 worden aarden contregardes aangelegd die de buitenwerken en lunetten met elkaar moeten verbinden, hierbij hoort ook de contregarde Herentals. Lunet Herentals werd reeds ontworpen maar niet uitgevoerd.

¹ Lombaerde 2009, 14-61.

² Minsaer et. al. 2016.

In 1814 is het Franse avontuur voorbij en start de Nederlandse periode. In datzelfde jaar stelde kapitein-ingenieur Akkerman een voorstel op ter afwerking en/ of verbetering van de vesting. Hierbij wordt op het oostelijke front van de vesting een bestaand Frans plan voor de bouw van een lunet op het kanaal van Herentals hernomen en effectief uitgevoerd. Het lunet Herentals moet de oostelijke zijde van de omwalling helpen verdedigen. Het is een lunet met twee flanken omringd door een natte gracht (fig. 9). Tijdens de Belgische periode geraakt de omwalling ingesloten door de Antwerpse voorsteden en blijkt deze militair geen nut meer te hebben. Door het Defensieconcept van 1859 wordt Antwerpen het Nationaal Reduit van België, de nieuwe omwalling bestaat uit de Brialmontomwalling en een fortengordel. De Spaanse Omwalling wordt geslecht. In 1859 wordt de stad opnieuw eigenaar van de gronden³.

Figuur 9: Plan waarop de verbeterde Spaanse Omwalling wordt weergegeven, opmaak door Fournier in 1809 (© FelixArchief, inventarisnummer 12#4606 en GIS, stad Antwerpen).

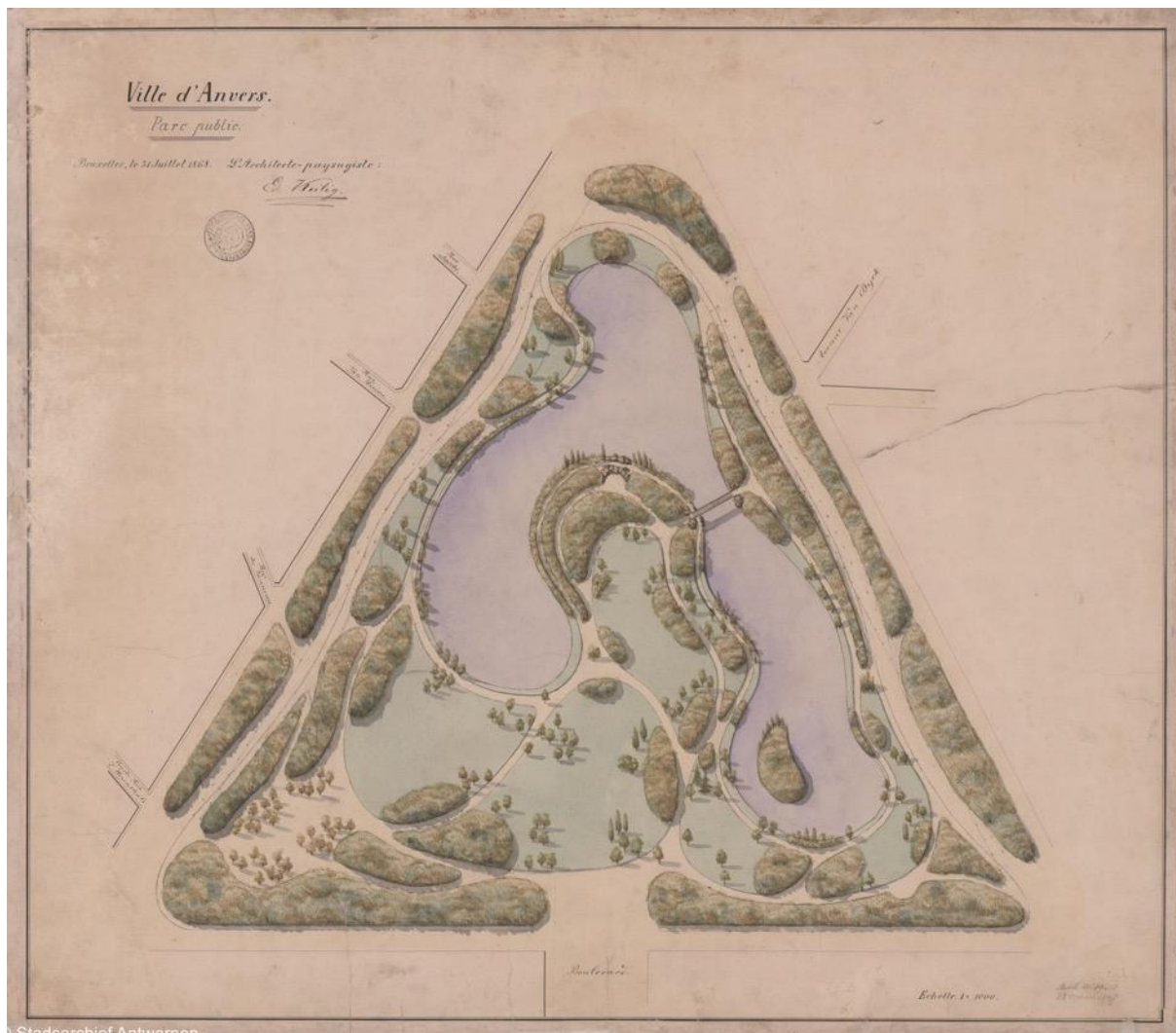
Stadsingenieur Théodore Van Bever kreeg in 1863 de opdracht om een concept uit te werken van de stedelijke transformatie. Van Bever aanvaardde de afbraak van de Spaanse Omwalling en koos voor een dichtgegroeide stadsstructuur en nieuwe stedelijke ruimte op de oude militaire gronden. Centraal in zijn plan stond de aanleg van een ringboulevard waarlangs een grid van bouwblokken werd voorzien. Naast enkele omvangrijke bouwpercelen voor de lokale en hogere overheden, voorzag hij ook de aanleg van een stadspark op het voormalige Lunet van Herentals. Voor het eigenlijk ontwerp werd een internationale wedstrijd uitgeschreven. De wedstrijd werd gewonnen door de Duitse landschapsarchitect Eduard Keilig (fig. 10).

Tussen 1867 en 1869 worden op het tracé de Leien aangelegd (fig. 11)⁴. Hiervoor diende ook de historische Brouwersbuis te verlegd worden. Deze buis was al sinds de 16de eeuw in gebruik om het 'Waterhuis' in de Nieuwstad (huidige Oudeleeuwenrui en Eilandje) te voorzien van zoet vers drinkwater voor het maken van bier. Vanaf 1583 is deze buis daarom ook bekend als de Brouwersbuis.

³ Gils 2009, 92-117.

⁴ Bertels en van Goethem 2009, 118-145.

Ze wordt gebruikt tot in de 20ste eeuw. Oorspronkelijk lag ze aan buitenkant van de Spaanse Omwalling (fig. 11, rood). Maar bij het verkavelen en in gebruik nemen van de leien, werd deze bakstenen gewelfde buis vervangen door een gietijzeren buis aan de binnenzijde (ten westen) van de leien⁵.

Figuur 10: Ontwerpplan van het stadspark door E. Keilig uit 1868 (© FelixArchief, inventarisnummer 12#13443).

⁵ Vynckier et. al. 2022, 11.

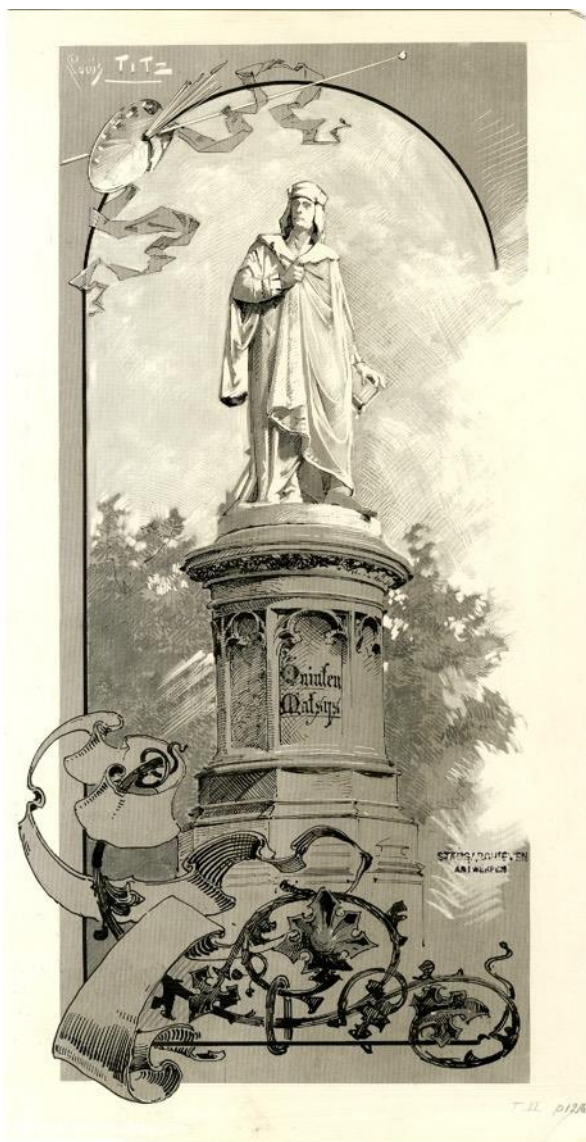
Figuur 11: Plan uit 1868 waarop de vernieuwde Brouwersbuis (blauw) te zien is in combinatie met de ontworpen bouwblokken op de leien (roos) (© FelixArchief, inventarisnummer 697#7576 en GIS, stad Antwerpen).

Figuur 12: Plan uit 1897 waarop de locaties van de drie beelden op de hoeken van het stadspark te zien zijn (zwarte bolletjes) (© FelixArchief, inventarisnummer 861#11 en GIS, stad Antwerpen).

De nieuwe leiding stak over aan de Maria Theresialei en kruist het projectgebied volgens de projectie. Mogelijk werd de sokkel van het standbeeld van Quinten Matsijs voorafgegaan door deze Brouwersbuis of situeert deze zich hieronder nog in de diepte.

Na het ontwikkelen van het stadspark, dacht de stad Antwerpen na over standbeelden op de hoeken van het driehoekig gebied. In 1876 werd op de kruising van de Van Eycklei, Quinten Matsijslei, Plantin en Moretuslei en Charlottalei het standbeeld van Loos, een grote Antwerpse burgemeester, ingehuldigd. Zijn grootste verwezenlijkingen waren de afbraak van de Spaanse vestingen en de daaropvolgende vergroting van Antwerpen⁶. Op 9 november had het stadsbestuur besloten het beeld in brons te laten uitvoeren, de beeldhouwer vroeg zelf om het in marmer te mogen uitvoeren. Op 14 augustus 1881 werd het standbeeld van Quinten Matsijs onthuld aan de Quinten Matsijslei. Het beeld werd echter al bij het gemeentebesluit van 27 april 1937 definitief verplaatst naar de Baron Dhanislei⁷. Een derde beeld werd op de hoek van de Rubenslei, de van Eycklei en de Van Breestraat gewijd aan Jordaens in 1886⁸. De beelden zijn als zwarte bolletjes te zien op een kaart uit 1897 (fig. 12).

Figuur 13: Pentekening door Titz Louis uit 1888 van het standbeeld (© FelixArchief, inventarisnummer GP#5635).

⁶ De Lattin 1937, 14.

⁷ Van Ruyssevelt 2001, 109.

⁸ De Lattin 1937, 7.

Figuur 17: Foto van het standbeeld, richting Stadspark, uit 1937(© FelixArchief, inventarisnummer FOTO-OF#4486).

afgebeeld, met muts op zijn hoofd en gehuld in wijde tabbaard. In zijn rechterhand een penseel, in de linkerhand een boek met de wijsvinger tussen de bladen. De hand rust verder op een aambeeld met smidshamer met gebroken steel (een referentie naar zijn eerste beroep als smid)⁹. Achteraan een rol tekenpapier op de grond en een schilderspalet. Op de originele foto's is te zien dat er vier gietijzeren lantaarns op de randen van het voetstuk werden geplaatst. Bij de verhuis werden deze helaas niet meegenomen maar vervangen door bloembakken¹⁰. In 1888 werd het reeds opgenomen als pentekening in het boek van Pieter Gérard, 'Anvers à travers les âges' (fig. 13) en in 1937 werd het nog net voor zijn verhuis een laatste keer gefotografeerd (fig. 17).

⁹ De Lattin 1937, 8.

¹⁰ Van Ruyssevelt 2001, 108-109, De Lattin 1937, 7.

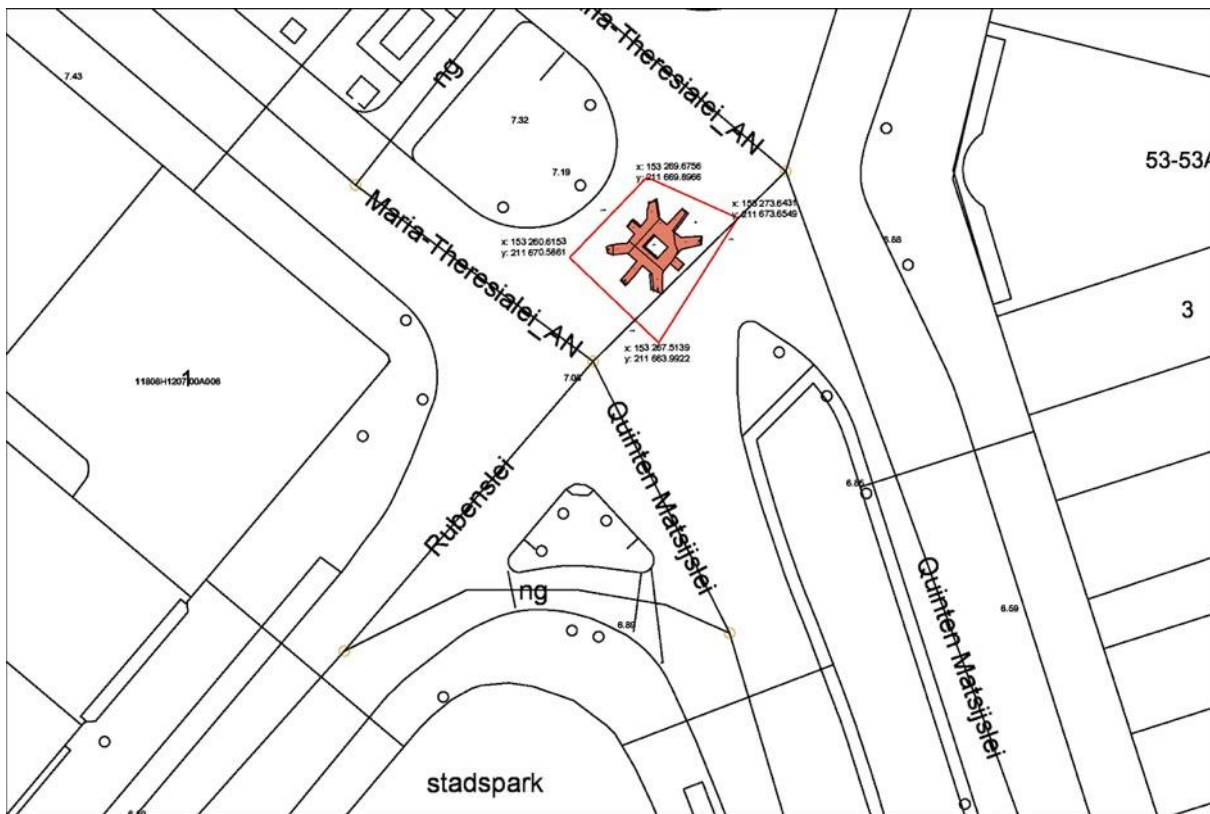
7 BESCHRIJVING VAN DE SITE

7.1 BODEMKUNDIGE SITUATIE

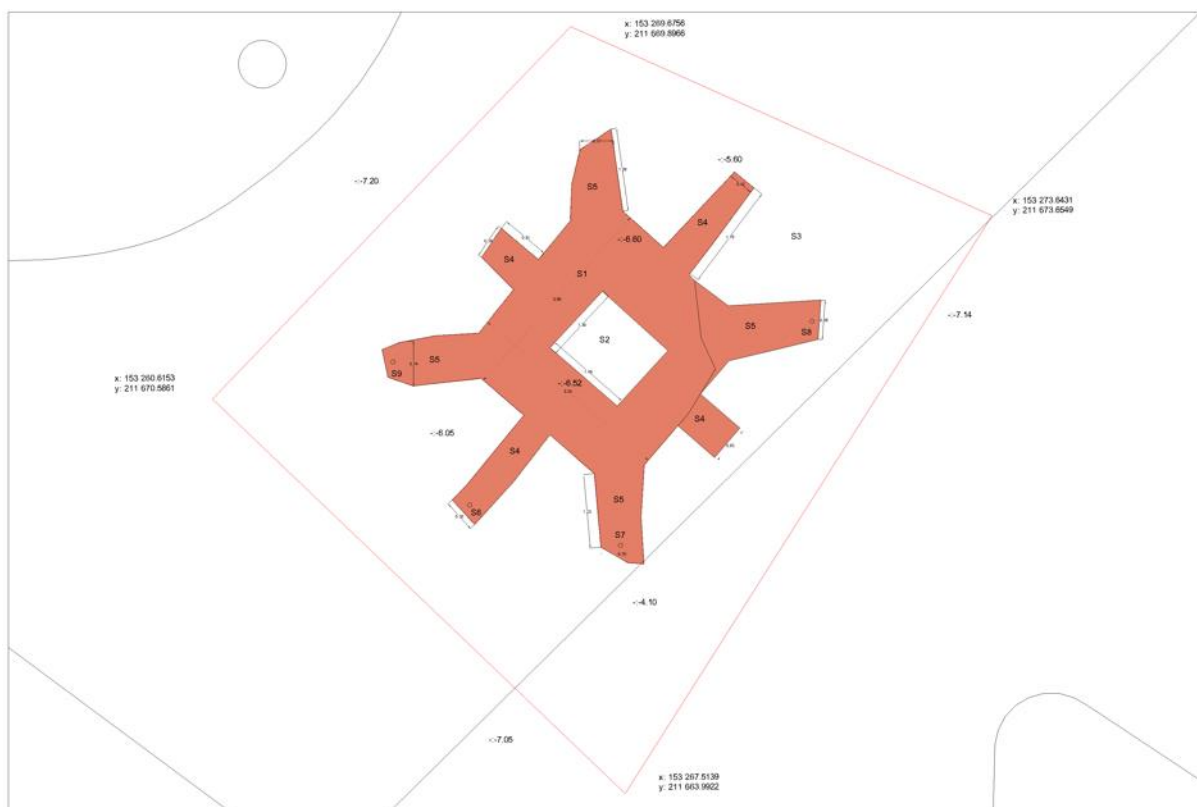
Er werd geen originele moederbodem aangetroffen. Vermoedelijk bevindt de gehele structuur zich of in een aanleggleuf van de sokkel of in demping van de voorgracht van de contregarde. Er zijn bijkomend geen specifieke bodemkundige waarnemingen gedaan.

7.2 SPOREN EN STRUCTUREN

Tijdens het onderzoek werd 1 structuur geregistreerd. Om het beschrijven van de fundering makkelijker maken werden er tijdens het onderzoek in totaal 9 spoornummers uitgedeeld (fig. 18 en Bijlage 10.2: sporenlijst).

Figuur 18: Inplantingsplan van de aangetroffen resten van de sokkel (dienst archeologie, stad Antwerpen).

Figuur 21: Detailfoto van de gebruikte mortel en bakstenen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

Zoals af te leiden uit voorgaande hoofdstukken is, zijn de muurresten die werden opgegraven te linken aan het standbeeld van Quinten Matsijs.

De aangetroffen sokkel (fig. 20) had als je de 8 uitstekende delen verbindt een 8-hoekige vorm waarin acht uitsprongen of ondergrondse steunberen zijn te herkennen. De vierkante fundering meet 3,54 m bij 3,66 m of ca. 13 m² (De ‘achthoek’ meet ca. 6,60 m in diameter). De binnenste muren zijn gemiddeld 1 m breed. Binnenin de structuur bevindt zich een opening van 1,26 m bij 1,46 m of 1,84 m² groot. De holte was opgevuld met grond en weinig puin. Aan zowel de noordoost- als de zuidwestzijde bevindt zich een rechthoekige langere steunbeer van 1,79 m lang en 0,42 m breed. De rechthoekige steunberen aan de zuidwest- en de noordoostzijde zijn 0,81 m korter. De breedte van deze laatste twee steunberen is 0,59 m en zijn breder dan de langere steunberen. Op de hoeken van het vierkant bevinden zich vier steunberen van een grilligere vorm met variërende lengtes tussen 1,39 m en 1,70 m en breedtes tussen 0,57 m en 0,70 m. De sokkel werd tijdens de werken al zeker tot een diepte van 2,50 m onder het maaiveld gezien. De onderkant werd niet bereikt tijdens de werkzaamheden.

Het roodoranje baksteenmetselwerk was éénvormig en verzorgd. Het baksteenformaat was 18,5 x 8,5 x 5 cm. De gebruikte mortel donkergrijs met grove kalkbrokjes en zwarte inclusies van steenkool/tras (fig. 21). Aan de buitenzijde werd een grijze kalklaag aangetroffen van 1 mm dik. Het is onduidelijk hoe dit laagje is ontstaan. Mogelijk is dit door natuurlijke bodemprocessen afgezet.

7.3 VONDSTEN

7.3.1 Metaal

In totaal werden er 4 stalen ‘pinnen’ *in situ* aangetroffen in het metselwerk (fig. 22-23). Ze bevonden zich op de koppen van de steunberen en waren in het metselwerk ingewerkt. Ze hadden een gemiddelde diameter van 4 cm. Een hypothese is dat deze pinnen hoorden tot de technische ondersteuning van de gaslampen die bij het beeld hoorden (maar na het verplaatsen zijn verwijderd).

Figuur 22-23: Overzicht- en detailfoto van de aangetroffen smeedijzeren pinnen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

Figuur 24: Aangetroffen ijzeren restanten na de afbraak (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

Bij de gedeelde afbraak van de fundering voor de aanleg van de nieuwe riolering, werden bij een werkbezoek nog enkele gietijzeren spanbanden en buizen ex situ aangetroffen. Hun locatie ten opzichte van het bouwwerk is niet gekend. De latten waren 4,5 en 1,5 cm breed met beide een oog van 5 cm diameter. Het smeedijzer was 2,70 m lang. Hun functie hoort vermoedelijk tot het samenhouden van de bakstenen fundering.

7.4 INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE

Zoals reeds vermeld behoort de structuur tot de fundering van het 19de-eeuwse standbeeld van de schilder Quinten Matsijs. Het zware stenen beeld had een sokkel nodig die tot 2,50 m onder maaiveld te zien was en dus stevig diende gefundeerd te worden. Mogelijk is men doorheen de opvulling van de oude gracht gegaan, op zoek naar stabiele ondergrond.¹¹ De straat noemt nu nog steeds Quinten Matsijslei, als herinnering naar het ondertussen verplaatste beeld. Het standbeeld stond op deze kruising tussen 1881 en 1937. Het beeld werd verplaatst naar de Baron Dhanislei (waar het nog steeds te bezichtigen is), de ondergrondse sokkel werd niet afgebroken. De achthoekige vorm van de ondergrondse sokkel komt overeen met de bovengrondse ronde vorm van de onderste stenen ring (fig. 14-17). De vermelde afmetingen in de literatuur omtrent de beelden in Antwerpen (ca. 8,50 m diameter) komt echter niet overeen met de situatie die beschreven wordt in de literatuur van standbeelden, daar vermeldt men een afmeting van 6,60 m in diameter. Mogelijk was de onderste stenen ring niet gefundeerd op een sokkel.

Figuur 25: Naambord 'Quinten Matsijslei' (© dienst archeologie, stad Antwerpen).

¹¹ Cfr. mondelinge mededeling Marnix Pieters op 1/12/2022.

De onderzoeksvragen die vooropgesteld werden kunnen allen beantwoord worden.

- Waartoe behoren deze bakstenen funderingsresten?
De bakstenen sokkel werd gebouwd in functie van het plaatsen van het beeld van Quinten Matsijs.
- Hoe oud zijn deze constructies?
De volledige constructie was in gebruik tussen 1881 en 1937, nadien werd het beeld verplaatst naar de Baron Dhanislei. De sokkel werd ondergronds bewaard.
- Hoe werden deze funderingsresten in baksteen opgebouwd?
Om het stenen beeld een goede en stevige fundering te geven, werd deze geplaatst op een bakstenen sokkel. De fundering bestond uit bakstenen van 18,5x 8,5x 5 cm. De mortel was deze van een trassoor met inclusies steenkool. De vorm was een 8-hoekige polygoon die bestond uit een vierkante kern van ca. 13 m² en met daaraan 8 steunberen van diverse formaten (vermoedelijk in functie van de draagkracht voor het beeld)¹².
- Is er een evolutie vast te stellen binnen de verschillende onderdelen van de constructie?
Neen, het betreft een bouwwerk dat in één fase is gerealiseerd;
- Kunnen deze waarnemingen gekoppeld worden aan wat uit geschreven, grafische, cartografische en fotografische bronnen is geweten over deze constructies?
Ja, archiefonderzoek maakte duidelijk dat er foto's van het beeld op locatie zijn. De literatuur van experts omtrent de geschiedenis van beelden, bevestigt dit gegeven ook. Hoewel er een afwijking zit in de afmetingen die vermeld worden in de bronnen en deze die in werkelijkheid werden aangetroffen, kan er alsnog verondersteld worden dat het om de sokkel van het standbeeld van Quinten Matsijs hoort. Er werden helaas geen bouwplannen van deze sokkel aangetroffen in het archief¹³.

8 SAMENVATTING

Na de melding van een toevalsvondst in september 2021 op het kruispunt van de Quinten Matsijslei, de Rubenslei, de Quellinstraat en de Maria-Theresialei met het stadspark werd een zeer zware bakstenen stervormige sokkel aangetroffen. Na overleg met het agentschap Onroerend Erfgoed, werd beslist dat de stedelijke dienst archeologie van de stad Antwerpen het onderzoek zou uitvoeren en rapporteren.

Tijdens het veldwerk werd duidelijk dat het om een bakstenen fundering ging van het stenen standbeeld dat hier gestaan heeft tussen 1881 en 1937, waarna het verplaatst werd om plaats te maken voor het autoverkeer. Het beeld werd gemaakt naar de beeltenis van de schilder Quinten Matsijs, waarna later ook de straat, nl. de Quinten Matsijslei, werd genoemd.

De sokkel van 13 m² groot (diameter van 8,5 m) bestond uit roodoranje bakstenen, gevoegd met een trasmortel. Op de kopse zijde van de ondergrondse steunberen werden metalen pinnen en stangen aangetroffen, hun functie is nog onduidelijk. Ze zijn of te linken aan de gasverlichting die hier oorspronkelijk mee ontworpen was, of om de fundering samen te houden. Er werden verder geen vondsten aangetroffen.

Slechts 1/4de van de gehele structuur werd gesloopt voor de aanleg van het gescheiden rioolstelsel, er blijft met andere woorden nog een deel van de sokkel ondergronds bewaard.

¹² Voor de gedetailleerde beschrijving van de opbouw verwijzen we naar § 7.2.

¹³ Voor de gedetailleerde beschrijving van de opbouw verwijzen we naar § 6.1.

9 BIBLIOGRAFIE

9.1 LITERATUUR

BERTELS I. EN VAN GOETHEM H. 2009: Vergankelijke ruimte. De afbraak van de Spaanse omwalling in de negentiende eeuw, in: LOMBAERDE P., *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Antwerpen, 118-145.

DE LATTIN A. 1937: *Beroemde Medeburgers. Antwerpsch volkje in steen en brons*, Antwerpen.

LOMBAERDE P. 2009: De vroege versterkingswerken van Antwerpen en de Spaanse omwalling. Vanaf ca. 1570 tot het einde van de Spaanse Successieoorlog in 1713, in: LOMBAERDE P., *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Antwerpen, 14-61.

MINSÄER K., CAIGNIE F., MARTENS F. EN DE SCHUTTER L. 2017: De Spaanse omwalling – Bastion Huidevetterstoren, *Rapporten van het Stedelijke Informatiecentrum Archeologie en Monumentenzorg* 17, Antwerpen.

VAN GILS R. 2009: De Spaanse omwalling en de vesting Antwerpen. Van het Oostenrijkse tot in het Belgische tijdperk (1714-1870), in: LOMBAERDE P., *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870. Antwerpen*, 92-117.

VAN RUYSSSEVELT A. 2001: *Stadsbeelden Antwerpen Anno 2001. Een gids-inventaris van de beelden en de monumenten*, Antwerpen.

VYNCKIER G., COOREMANS B., MARTENS F. EN VAN LAECKE J. 2022: *Delen van de Brouwersbuis in het stadspark van Antwerpen. Eindverslag van een toevalsvondst*, Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 217, Brussel.

9.2 DIGITALE BRONNEN

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2022: *Eindverslag Opgraving Antwerpen Toevalsvondstdossier 197* [online] <https://loket.onroenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen/1876> (Geraadpleegd op 30/11/2022).

FELIXARCHIEF 2022: *Gebruik uitgebreid zoeken* [online] <https://felixarchief.antwerpen.be/> (Geraadpleegd op 30/11/2022).

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2022: *Erfgoedobject. Standbeeld van Quinten Matsijs* [online]
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/207926> (Geraadpleegd op 30/11/2022).

MUSEUM PLANTIN MORETUS 2022: *Bononiensis' Antverpia. Plan van Antwerpen in 1565* [online]
<https://museumpplantinmoretus.be/nl/restauratie/kaart-van-antwerpen> (Geraadpleegd op 30/11/2022).

STAD ANTWERPEN 2022: *SIAM 17: De Spaanse omwalling – bastion Huidevetterstoren* [online]
<https://www.antwerpen.be/info/5a60a4f5a67793844e67d74d/siam-17-de-spaanse-omwalling-bastion-huidevetterstoren> (Geraadpleegd op 30/11/2022).

9.3 FIGURENLIJST

Figuur 1: Lokalisatie van de toevalsvondst op de topografische kaart (© AGIV, stad Antwerpen).	5
Figuur 2: Lokalisatie van de toevalsvondst op het GRB (© AGIV, stad Antwerpen).	6
Figuur 3: Toestand op het terrein op 02/09/2021 (© dienst archeologie stad Antwerpen).	6
Figuur 4: De aanwezige graafmachine voerde enkele bijkomende graafwerken uit om de archeologische resten beter te kunnen documenteren (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	10
Figuur 5: Het opschonen van de funderingen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	12
Figuur 6: De afbraak van de bakstenen fundering in functie van de geplande werken (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	12
Figuur 7: Het projectgebied aangeduid op de luchtfoto met er op geprojecteerd de Spaanse Omwalling en uitbreidingen (© dienst archeologie stad Antwerpen).	13
Figuur 8: Antverpia, stadsplan van Virgilius Bononiensis uit 1565, met aanduiding van het projectgebied in het paars (©Collectie stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus).	14
Figuur 9: Plan waarop de verbeterde Spaanse Omwalling wordt weergegeven, opmaak door Fournier in 1809 (© FelixArchief, inventarisnummer 12#4606 en GIS, stad Antwerpen).	15
Figuur 10: Ontwerpplan van het stadspark door E. Keilig uit 1868 (© FelixArchief, inventarisnummer 12#13443).	16
Figuur 11: Plan uit 1868 waarop de vernieuwde Brouwersbuis (blauw) te zien is in combinatie met de ontworpen bouwblokken op de leien (roos) (© FelixArchief, inventarisnummer 697#7576 en GIS, stad Antwerpen).	17
Figuur 12: Plan uit 1897 waarop de locaties van de drie beelden op de hoeken van het stadspark te zien zijn (zwarte bolletjes) (© FelixArchief, inventarisnummer 861#11 en GIS, stad Antwerpen).	17
Figuur 13: Pentekening door Titz Louis uit 1888 van het standbeeld (© FelixArchief, inventarisnummer GP#5635).	18
Figuur 14-15: Foto's van het standbeeld, bovenaan richting Quinten Matsijslei, onderaan richting Rubenslei en links het stadspark (© FelixArchief, inventarisnummer GP#270 en GP#271).	19
Figuur 16: Foto van het standbeeld, richting Quinten Matsijslei (© FelixArchief, inventarisnummer GP#5635).	20
Figuur 17: Foto van het standbeeld, richting Stadspark, uit 1937(© FelixArchief, inventarisnummer FOTO-OF#4486).	21
Figuur 18: Inplantingsplan van de aangetroffen resten van de sokkel (dienst archeologie, stad Antwerpen).	22
Figuur 19: Algemeen sporen- en hoogteplan (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	23
Figuur 20: Foto van de aangetroffen structuur (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	23
Figuur 21: Detailfoto van de gebruikte mortel en bakstenen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	24
Figuur 22-23: Overzicht- en detailfoto van de aangetroffen smeedijzeren pinnen (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	25
Figuur 24: Aangetroffen ijzeren restanten na de afbraak (© dienst archeologie, stad Antwerpen)	25
Figuur 25: Naambord 'Quinten Matsijslei' (© dienst archeologie, stad Antwerpen).	26

10 BIJLAGEN

10.1 INVENTARIS VAN DE FOTO'S

Site	Aard	Volg-nummer	Omschrijving	Richting
A557	Werkfoto	1	Eerste opkuis van het muurwerk	NO
A557	Werkfoto	2	Eerste opkuis van het muurwerk	NO
A557	Werkfoto	3	Zicht op de aangetroffen muurresten waarbij reeds een deel werd afgebroken	NW
A557	Werkfoto	4	Graafmachine breekt na registratie een deel van de fundering weg voor de riolering	NW
A557	Werkfoto	5	Graafmachine breekt na registratie een deel van de fundering weg voor de riolering	W
A557	Werkfoto	6	Graafmachine breekt na registratie een deel van de fundering weg voor de riolering	W
A557	Werkfoto	7	Zicht op afgebroken steunberen	NW
A557	Werkfoto	8	Bordje Quinten Matsijslei	NO
A557	Werkfoto	9	Bordje Quinten Matsijslei (zoom)	NO
A557	Overzicht	1	Overzicht van muurwerk na opkuis, met schaallat, bordje en noordpijl	NW
A557	Overzicht	2	Overzicht van muurwerk na opkuis (grotere zoom), met schaallat, bordje en noordpijl	NW

10.2 LIJST VAN SPOREN

spoor	soort	afmetingen	mortel	materiaal	beschrijving	opmerking
1	fundering	divers, zie beschrijving	zowel bindmortel als buitenmortel (0,5 cm) donkergrijze trasmortel, grove kalkbrokjes en zwarte grove inclusies van tras/ steenkool	rode/oranje bakstenen 18,5 x 8,5 x 5 cm	Vierkante structuur met afmetingen van 3,54 m x 3,66 m (ca. 12,96 m²). Daarbij stervormige steunberen van een variërende breedte tussen 0,66 m en 0,42 m, minstens 2,50 m opgaand muurwerk (onderkant niet bereikt), lokaal vertand de muur (na ca. 62 cm opgaand muurwerk), buitenzijde lijkt bepleisterd	buitenkant kalklaag van 1 mm, natuurlijk afgezet?
2	laag	1,26 m x 1,46 m		lemig zand, puinig	Holte opgevuld met gemengde grond	
3	laag	afmetingen niet te zien		lemig zand	homogene grijsbruin tot oranjebruine grond, opvulling bouwput of gracht	
4	fundering	tussen 0,42 m en 0,65 m breed, lengte tussen 1,79 m en 0,81 m	zowel bindmortel als buitenaan (0,5 cm) donkergrijze trasmortel, grove kalkbrokjes en zware grove inclusies van tras/ steenkool	rode/oranje bakstenen 18,5 x 8,5 x 5 cm	steunberen in kruisvorm, twee steunberen die NO-ZW georiënteerd zijn hebben een afmeting van ca. 1,42 m tot 1,79 m. de andere NW-ZO georiënteerde steunberen zijn korter tot 0,81 m lang. De steunberen in kruisvorm zijn rechthoekig en geplaatst in het midden van de zijde van het vierkant.	
5	fundering	tussen 0,57 m en 0,74 m breed, lengte tussen 1,23 m en 1,39 m lang	zowel bindmortel als buitenaan (0,5 cm) donkergrijze trasmortel, grove kalkbrokjes en zware grove inclusies van tras/ steenkool	rode/oranje bakstenen 18,5 x 8,5 x 5 cm	steunberen in kruisvorm geplaatst op de hoeken, maar in grillige vorm, geen echte rechtlijnige afmetingen. De hoeken zijn niet hoekig afgewerkt maar recht, zodat er uiteindelijk een achthoekige vorm ontstaat wanneer je de koppen van de steunberen met elkaar verbindt.	
6	metalen pin	4 cm diameter	ingewerkt in muur	metaal	metalen anker op kop van fundering, vermoedelijk op elke kop van de steunberen	fundering lamp of iets van technische ondersteuning gaslamp? Bij afbraak kwamen ook enkele spanbanden tevoorschijn, in functie van pinnen te zien?

